

Γεωγραφίες

Αρ. 36 (2020)

Γεωγραφίες, Τεύχος 36, 2020

ΝΗΣΙΩΤΙΚΑ ΤΟΠΙΑ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ: ΕΜΠΕΙΡΙΚΑ ΣΕΝΑΡΙΑ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ

Θεανώ Σ. Τερκενλή

ΝΗΣΙΩΤΙΚΑ ΤΟΠΙΑ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ: ΕΜΠΕΙΡΙΚΑ ΣΕΝΑΡΙΑ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ

Θεανώ Σ. Τερκενλή¹

Περίληψη

Το άρθρο αυτό εστιάζει στη σχέση του τουρισμού με το τοπίο, καθώς και στις επιπτώσεις και τις προοπτικές της σχέσης αυτής σε νησιωτικά τοπία τουρισμού, με περίπτωση μελέτης τα αγροτικά τοπία της Λέσβου. Το άρθρο επανεξετάζει θεωρητικές γεωγραφικές προσεγγίσεις της σχέσης τοπίου-τουρισμού από μια κριτική ανθρωπιστική ματιά, αλλά στηρίζεται εμπειρικά στις αντιλήψεις και απόψεις συναφών τοπικών εταίρων ειδικού ενδιαφέροντος (stakeholders) τοπίου και τουρισμού. Επιπλέον εξετάζεται η τουριστική ανάπτυξη στα νησιωτικά τοπία, σύμφωνα με τους παραπάνω stakeholders, μέσα από μελλοντικά σενάρια που προκύπτουν από τις πιθανές αλληλενδέσεις μεταξύ δύο σύνθετων μεταβλητών, α) της τουριστικής κατανάλωσης τοπιακών πόρων και β) των συνεπειών της για το τοπίο. Η εμπειρική έρευνα διεκπεραιώνεται με συνεντεύξεις σε βάθος στα αγροτικά τοπία της Λέσβου.

Λέξεις κλειδιά: νησιωτικά τοπία, τουρισμός, μελλοντικά σενάρια, εταίροι ειδικού ενδιαφέροντος, Λέσβος

Island landscapes of tourism: empirical scenarios and theoretical extensions

Theano S. Terkenli

Abstract

This article focuses on the relationship of tourism with the landscape and on the impacts and prospects of this relationship on island landscapes of tourism, with the aid of the case study of the rural landscapes of Lesbos. The article revisits theoretical geographical approaches to the relationship landscape-tourism through a critical humanistic perspective, but proceeds through an empirical research of perceptions and opinions of relevant local stakeholders of tourism and landscape. Furthermore, tourism development in the context of island landscapes is investigated through future scenarios deriving from possible interconnections between two compound variables, a) tourist consumption of landscape resources and b) its impacts on the landscape. The empirical study is conducted with the aid of in-depth interviews, in the rural landscapes of Lesbos in correlation with possible changes imparted on the place and the landscape, as well as their anticipated sustainability.

Keywords: island landscapes, tourism, future scenarios, stakeholders, Lesbos

1. Εισαγωγή

Ποιοι είναι οι στόχοι της τουριστικής ανάπτυξης των ελληνικών νησιών; Γιατί τίθεται το θέμα αυτό για το σύνολο του νησιωτικού χώρου; Και ποιας τουριστικής ανάπτυξης; Με ποιες προοπτικές – και μάλιστα στη σημερινή εποχή μεγάλης οικονομικής και τουριστικής ύφεσης; Η εργασία αυτή θέτει τα εν λόγω ερωτήματα ως σημείο εκκίνησης, στο πλαίσιο των οποίων προχωρά σε θεωρητικούς προβληματισμούς και κατόπιν επιχειρεί να συμβάλει στην απά-

1. Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, t.terkenli@aegean.gr

νησή τους μέσω εμπειρικών ευρημάτων. Στο επίκεντρο της ανάλυσης και συζήτησης αυτής τοποθετείται το τοπίο, το ελληνικό νησιωτικό τοπίο, ως το στοιχείο-κλειδί για την ανάπτυξη του ελληνικού τουρισμού.

Η εργασία εστιάζει στη σχέση του τουρισμού με το τοπίο, καθώς και στις επιπτώσεις και τις προοπτικές της σχέσης αυτής σε νησιωτικά τοπία τουρισμού, με περίπτωση μελέτης τα αγροτικά τοπία της Λέσβου. Το άρθρο επανεξετάζει θεωρητικές γεωγραφικές προσεγγίσεις της σχέσης τοπίου-τουρισμού από μια κριτική ανθρωπιστική ματιά, αλλά στηρίζεται εμπειρικά στις αντιλήψεις και απόψεις συναφών τοπικών εταίρων ειδικού ενδιαφέροντος (stakeholders) τοπίου και τουρισμού. Ο κύριος στόχος είναι να διαφανούν οι εναλλακτικές δυνατότητες τουριστικής ανάπτυξης (Rojek και Urry, 1997· Hall κ.ά., 2014) σε νησιωτικά πολυλειτουργικά τοπία, όπως αυτό της Λέσβου, που προκύπτουν από τα τοπία της: περισσότερο οργανικοί συσχετισμοί μεταξύ τοπίου και τουρισμού, που πλαισιώνουν την τουριστική ανάπτυξη σε τέτοιους προορισμούς, λειτουργώντας συνεργατικά με άλλες μορφές τουρισμού.

Όταν μιλούμε για τουρισμό στα ελληνικά νησιά, σε ποιον τουρισμό αναφερόμαστε; Προφανώς υπάρχουν η Κρήτη, η Ρόδος, η Κέρκυρα κ.λπ., που δέχονται σε μεγάλο βαθμό μαζικό τουρισμό, σε οργανωμένες μορφές και οι οποίες συνιστούν τη «ραχοκοκαλιά» της βαριάς τουριστικής βιομηχανίας της χώρας μας. Αλλά στα υπόλοιπα νησιά (Κυκλάδες, Δωδεκάνησα και όπου αλλού δεν επικρατεί το παραπάνω μοντέλο μαζικού τουρισμού) μιλάμε για «βιοτεχνικό» τουρισμό, για τουρισμό που ανταποκρίνεται σε μικρότερης κλίμακας εγκαταστάσεις, συχνά πράσινο ή boutique ή γενικά ήπιο, και φυσικά κυρίως ηλιοτροπικό. Η ελκυστικότητα αυτών των νησιωτικών προορισμών στηρίζεται κατά κύριο λόγο στο τοπίο τους, ένα κράμα «φυσικού», «αγροτικού» και ευρύτερα «πολιτισμικού τοπίου» με μικρούς οικισμούς, «παραδοσιακά χωριά» και πάντα παραλίες. Ο ακριβέστερος χαρακτηρισμός της φυσιογνωμίας των τοπίων αυτών είναι «αγροτικά τοπία», ως μια κατηγορία ευρύτερη πολιτισμικών τοπίων, ακόμη και στην περίπτωση που μιλάμε για παραλίες, οι οποίες δεν απαντώνται στο χώρο εν κενώ, αλλά εντάσσονται στον κυρίαρχο χαρακτήρα των τοπίων των οποίων αποτελούν τμήμα και συνέχεια. Σε αυτά τα τοπία εστιάζει η έρευνα αυτή, τα συχνά παραμελημένα και υποβαθμισμένα (σε μεγάλο βαθμό λόγω της μονοκαλλιέργειας του τουρισμού στα ελληνικά

νησιά), με αντιπροσωπευτικά τέτοια τοπία εκείνα της νήσου Λέσβου, όπου βέβαια συμβολικά κυριαρχεί το τοπίο των ελαιώνων, χωρίς αυτό προφανώς να είναι και ο μοναδικός τύπος τοπίου στο νησί.

2. Τοπίο, τουρισμός και νησιά: θεωρητικές θέσεις

Η ικανή και αναγκαία συνθήκη μιας βέλτιστης χωροθέτησης και ανάλογου ολοκληρωμένου σχεδιασμού της τουριστικής ανάπτυξης παραπέμπει στο τοπίο, τη σύνθεση όλων των χωρο-χρονικών και κοινωνικο-πολιτισμικών πόρων και συντεταγμένων ενός προορισμού, σε ένα συγκροτημένο όλον στο χώρο. Η σημασία και κεντρικότητα του τοπίου για την τουριστική ανάπτυξη και το χωρικό σχεδιασμό διαφαίνεται ήδη καιρία στον ορισμό του τοπίου (Council of Europe, 2000), ως «περιοχή που αντιλαμβάνεται ο άνθρωπος ως αποτέλεσμα της δράσης και αλληλεπίδρασης φυσικών και/ή ανθρωπογενών παραγόντων» (European Landscape Convention, Council of Europe, 2000, Κεφ. 1, άρθρο 1, Παρ. 38). Στην περίπτωση, όμως, της Ελλάδας, αυτή η σχέση τοπίου-τουρισμού λαμβάνει ακόμη σημαντικότερες διαστάσεις, και μάλιστα όσον αφορά τα νησιωτικά της τοπία.

Το τοπίο ορίζεται συσχετιστικά, δηλαδή μέσα από τους τρόπους με τους οποίους ο άνθρωπος σχετίζεται με το χώρο (σώμα-ψυχή-πνεύμα), όπως φαίνεται μέσα από τις νοητικές/αντιληπτικές, συναισθηματικές/αισθητικές και εμπειρικές/χρηστικές διαστάσεις της αέναης αμοιβαίας συνδιαμόρφωσης ανθρώπου και χώρου/κόσμου. Ο συσχετιστικός αυτός (relational) χαρακτήρας του τοπίου είναι ίσως η σημαντικότερη διάστασή του, ως διαμεσολαβητής στη σχέση ανθρώπου-χώρου/κόσμου, διαφοροποιώντας το από άλλες χωρικές μονάδες/οντότητες, όπως τόπος, χώρος, περιοχή, φύση, οικοσύστημα, κ.λπ. Αυτή η ιδιότητα του τοπίου το καθιστά ιδιαίτερα σημαντικό παράγοντα στην περίπτωση του τουρισμού, όπως θα δούμε παρακάτω.

Στο πρόσφατο μεγάλο έργο του για τα νοήματα του τοπίου, ο Kenneth Olwig (2019) περιγράφει τη μετάβαση από την αρχική έννοια του τοπίου στην Ευρώπη ως κοινοτικό τόπο και πολιτεία στη μεταγενέστερη ως σκηνικό και θέα. Με τον ίδιο τρόπο μας παραπέμπει και σε μια νέα πρόσληψη και νοηματοδότηση της νησιωτικότητας (insularity) η οποία διαφέρει από τη νησο-κεντρικότητα (isocentrality) που χαρακτηρίζει

γενικότερα τις νησιωτικές κοσμογονίες σε όλη τη διάρκεια της ανθρώπινης ιστορίας (Mathewson κ.ά., 2019). Με τον ίδιο τρόπο, δηλαδή, διαφέρει και η αίσθηση, αντίληψη και εννοιολόγηση ενός νησιωτικού τόπου ως συλλογικής οντότητας και αλληλοσχετισμών ανθρώπου και τοπίου μεταξύ μιας άποψης του κόσμου όπου η ηπειρωτική χώρα αποτελεί το «κέντρο» και η νησιωτική την «περιφέρεια» από την αντίστροφη άποψη του κόσμου, με «κέντρο» τη νησιωτική χώρα. Η τελευταία αυτή άποψη του κόσμου που κυριαρχεί στις νησιωτικές πολιτείες βρίσκει πολύ ουσιαστική εφαρμογή στην περίπτωση της Ελλάδας, και μάλιστα στο Αρχιπέλαγος του Αιγαίου, σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας του (νησο-κεντρικό καθεστώς υπό το οποίο ήκμασαν τα ελληνικά νησιά), με εξαίρεση την πρόσφατη μεταπολεμική εποχή της «ανάπτυξης» και της ευθυγράμμισης με δυτικά πρότυπα κοινωνικο-οικονομικής οργάνωσης και εξωτερικής διακυβέρνησης.

Τα ελληνικά νησιωτικά τοπία έτσι παύουν να είναι αυτόκλητα, όπως ίσχυε στο μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας τους και καθίστανται ουραγοί, περιθωριοποιημένοι και πολλαπλά εξαρτώμενοι τόποι, και βέβαια τουριστικοί προορισμοί – «δορυφόροι στον αστερισμό» της σύγχρονης μεταβιομηχανικής εποχής των αστικών κέντρων. Η περιθωριοποίηση αυτή είναι πολλαπλή και δεν αποτελεί προφανώς μόνον συνέπεια της μονοκαλλιέργειας του τουρισμού, αλλά αποτέλεσμα και πολλών άλλων δυναμικών (κοινοτικών πολιτικών, «αναπτυξιακών» παρεμβάσεων, γεωπολιτικών εξελίξεων, κ.λπ.). Ο γόνιμος συσχετιστικός, λοιπόν, χαρακτήρας της έννοιας του τοπίου/landscape (Terkenli, 2014), οποίος βρίσκει τόσο εύγλωττη απόδοση στην ελληνική γλώσσα αναστρέφεται στην περίπτωση των ελληνικών νησιωτικών τοπίων, μέσα από τη στερεότυπη, ευρέως διαδεδομένη συμβολική τους εικόνα ως κατεξοχήν τόπος διακοπών (Stathatos, 1996· Terkenli, 2001), την πρόσληψή τους μέσα από την εξωτερική ματιά της νησιωτικότητας σε βάρος της νησο-κεντρικότητας. Συνεπώς, έτσι επιστρέφουμε στην πιο πρόσφατη ιστορικά νοηματοδότηση του τοπίου ως σκηνικό και θέα («το γραφικό τοπίο», τουριστικός πόρος και καταναλώσιμο προϊόν για τους πελάτες του) (Sancar και Terkenli-Koop, 1995), κατ' αντιδιαστολή προς την αρχική και ουσιώδη έννοια του τοπίου ως τόπου και πολιτείας ανθρώπων (νησο-κεντρική προσέγγιση) και κοσμογονικό κέντρο των νησιωτικών αυτών κοινωνιών. Πράγμα που

βρίσκει την αντιστοιχία του όχι μόνον στον τρόπο που «βλέπουμε»/θεωρούμε τα τοπία αυτά, αλλά στις πρακτικές μέσα από τις οποίες σχετιζόμαστε με αυτά (περιήγηση/απόλαυση vs. εγκατοίκηση/οικειοποίηση) (βλ. μοντέλο των τοπίων τουρισμού, Terkenli, 2014).

Από τη φύση του (Antrop και Van Eetvelde, 2017) το τοπίο περιέχει, περιβάλλει και παρέχει τη δυνατότητα για όλες τις ανθρώπινες δραστηριότητες. Ως εκ τούτου, πέραν των άλλων (Wilson, 2010), προσφέρει και τη δυνατότητα αναψυχής και τουρισμού, που στηρίζονται σε μεγάλο βαθμό στους τοπιακούς πόρους (ανθρώπινους, φυσικούς και διάφορους συνδυασμούς αυτών) και στην οργάνωση, διαχείριση και προβολή τους για τουριστικούς σκοπούς. Ο ρόλος και η σημασία του τοπίου αποτελούν αναγκαία, αδιάρρηκτη και αδιαπραγμάτευτη συνθήκη για τον τουρισμό (Carmichael, 1998· Terkenli, 2014· Stefanou, 2000), π.χ. κεντρικότητα της περιήγησης (sight-seeing) στον τουρισμό, τα «3S» στον τουρισμό. Στη βάση της διττής υπόστασης του τοπίου (υλική/άυλη), αυτό αποτελεί το σημαντικότερο πεδίο διεπαφής μεταξύ τουριστών και ντόπιων και χώρο διαδραμάτισης των σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ των δύο πλευρών: σχέσεων πολιτισμικής και οικονομικής ανταλλαγής, δόμησης κοινωνικής και τοπι(α)κής ταυτότητας, παιχνιδιού και αναψυχής, γνωριμίας με τον κόσμο και τον εαυτό, κ.λπ. (Aitchison κ.ά., 2000· Terkenli, 2000, 2014).

Επίσης, στη βάση του βαθμού ανάμειξης των τουριστών με την τοπική ζωή του προορισμού τους, η τουριστική δραστηριότητα και εμπειρία του τοπίου κυμαίνεται μεταξύ μιας απλής αναψυχικής δραστηριότητας (ανεξάρτητης από την τοπική ζωή), μιας διαφοροποιημένης καθημερινής εμπειρίας (όταν υπάρχει κάποια μικρή ανάμειξη στην τοπική ζωή), μιας δραστηριότητας εμπλουτισμένης με νέες εμπειρίες, μιας «πειραματικής» δραστηριότητας (με σημαντική συμμετοχή στην τοπική ζωή), και τέλος μιας υπαρξιακής δραστηριότητας (όπου ο τουρίστας ολοκληρωτικά συμμετέχει στην τοπική ζωή) (Cohen, 1979· Urry, 1990). Συνεπώς, η σχέση τοπίου-τουρισμού δεν περιορίζεται μόνο στο αναπαραστατικό/επιτελεστικό μιας σειράς δραστηριοτήτων, ούτε στον ουσιαστικά γεωγραφικό/υλικο-φυσικό χαρακτήρα της ταξιδιωτικής εμπειρίας. Επεκτείνεται και στην ευχαρίστηση/απόλαυση που επιδιώκεται μέσα από την εμπειρία αυτή, μια διάσταση του τουρισμού που έχει αποβεί ιδιαίτερα κυρίαρχη και κεντρική

μέσα από την εξέλιξη των διαφόρων μορφών του τουριστικού φαινομένου, τον 20ό αιώνα (Rose, 1996· Löfgren, 1999) και η οποία έχει αναγνωριστεί από θεωρίες του συναισθήματος (emotion and affect) και τις περισσότερο-από-αναπαραστατικές (more-than-representational) γεωγραφίες των συσχετισμών ανθρώπου-τοπίου (Crouch, 1999· Lorimer, 2005· Terkenli, 2014). Συνεπακόλουθες είναι φυσικά οι σχεδιαστικές και διαχειριστικές/marketing μέθοδοι και στρατηγικές τουριστικής ανάπτυξης, σε περίπτωση που ένα τοπίο αποτελεί αυτό καθαυτό τουριστικό προορισμό (π.χ. Δελφοί, Grand Canyon), ή αντίθετα θεωρείται ως ένα απλό οπτικό ερέθισμα στην όλη ταξιδιωτική/τουριστική εμπειρία και/ή σύνολο σημείων/συμβόλων του προορισμού (MacCannell, 1992). Στις περιπτώσεις αυτές, εφόσον το ίδιο το τοπίο δεν αποτελεί κίνητρο τουριστικής επισκεψιμότητας, τα τοπία αυτά «καταναλώνονται» από τους τουριστικούς επισκέπτες παθητικά, ως φόντο/παρασκήνιο της όλης τουριστικής εμπειρίας, ή περιστασιακά, στα διάκενα της περιήγησής τους ή μετακίνησής τους στον τόπο προορισμού από ένα τουριστικό αξιόθεατο ή λιμένα εισόδου/εξόδου τους ή κατάλυμα σε κάποιο άλλο από τα παραπάνω.

Αυτές οι τελευταίες εκδοχές πρόσληψης/αντίληψης του τοπίου κυριαρχούν και στις περιπτώσεις του τουρισμού στους περισσότερους ελληνικούς νησιωτικούς προορισμούς, όσον αφορά τα αγροτικά τους τοπία, πράγμα που, όπως θα φανεί στη συνέχεια, ισχύει κατά το πλείστον και στην περίπτωση των αγροτικών τοπίων της Λέσβου. Αυτό ισχύει παρά το γεγονός ότι η σχέση του ανθρώπου –αλλά και του τουρίστα– με τα νησιά είναι επιπλέον ιδιαίτερα φορτισμένη και βαθιά ενδεδυμένη με νοήματα και συμβολισμούς, που έχουν αναλύσει διάφοροι κοινωνικοί επιστήμονες, μέσα από ποικίλες ανθρωπιστικές και κριτικές προσεγγίσεις (Britton, 1982· Codaccioni-Meistersheim, 1988· Baldacchino, 2004· Gillis, 2004).

3. Η ελληνική περίπτωση: χαρακτηριστικά και τάσεις

Τα τελευταία χρόνια, όλο και περισσότερο αποδίδεται η μεγάλη τουριστική ελκυστικότητα του τόπου μας, και μάλιστα των ελληνικών νησιών, στα τοπία του, όχι πάντα με όρους «τοπίου», αλλά και με όρους όπως «ομορφιές», «φύση», «θέλγητρα», κ.λπ. Η σύγχυση

της έννοιας του τοπίου με την έννοια του περιβάλλοντος γενικά καλά κρατεί στην ελληνική κοινωνία. Προφανώς, ωστόσο, δεν μπορούμε να μιλάμε για καθαρά φυσικό περιβάλλον ως πόλο της σημαντικότερης ελληνικής τουριστικής ελκυστικότητας, αλλά για τα πολιτισμικά τοπία της χώρας μας, όπου ο φυσικός παράγων συχνά παίζει κεντρικό ρόλο. Εν πάση περιπτώσει, και σε παγκόσμιες τουριστικές έρευνες και στατιστικές πληθαίνουν οι αναφορές στο ελληνικό τοπίο ως έναν από τους σπουδαιότερους, αν όχι το σπουδαιότερο, παράγοντα ανάπτυξης του ελληνικού τουρισμού (<https://theculturetrip.com/europe/greece/articles/10-reasons-why-you-should-visit-greece-at-least-once-in-your-lifetime>; <https://www.thetinybook.com/ten-reasons-to-choose-greece-for-next-holidays>).

Τα ελληνικά νησιά, φυσικά, πρωτοστατούν σε αυτή τη διάκριση, και μάλιστα εκείνα τα πολυ-διαφημιζόμενα νησιά που χαρακτηρίζονται από «αιγαιοπελαγίτικα» τοπία –και δη «κυκλαδικά» τοπία– τα χαρακτηριστικά των οποίων έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα στη συγκρότηση της συνολικής τουριστικής εικόνας της Ελλάδας και σημαντικό τοπιακό τουριστικό πόρο, προσελκύοντας μεγάλο αριθμό τουριστών ετησίως. Προφανώς, στο κέντρο της τουριστικής ελκυστικότητας των νησιωτικών μας τοπίων (Ιωάννου, 2018) τοποθετείται η ίδια η νησιωτικότητά τους που εκδηλώνεται «[σ]το μικρό μέγεθος, την τοπικότητα και την απομόνωση, το ιδιαίτερο και εύθραυστο φυσικό περιβάλλον καθώς και την πολιτιστική και βιωματική ταυτότητα της περιοχής» (EURISLES 1997), καθώς και σε όλες εκείνες τις συμβολικές και ψυχολογικές παραμέτρους που πλαισιώνουν το φανταστικό των νησιών για τον άνθρωπο (Gillis, 2004· Σπιλάνης κ.ά., 2005). Στην περίπτωση, όμως, της Ελλάδας, τα διακριτά και ειδοποιά στοιχεία των νησιωτικών μας τοπίων (Terkenli, 2001) τα καθιστούν μοναδικά και παγκοσμίως αναγνωρίσιμα. Μάλιστα, μέσω του τουριστικού marketing έχουν «στερεοτυπηθεί» σε ιστορικό βάθος και σε βαθμό που η χώρα μας στα μάτια των ξένων να ταυτίζεται με τα τοπία αυτά και η εικόνα τους να αποτελεί το σημαντικότερο της σύμβολο και τουριστικό ελιξίριο.

Το ελληνικό συμβολικό τουριστικό τοπίο είναι, λοιπόν, «ήλιος-θάλασσα-ζεστοί και φιλόξενοι άνθρωποι» που διαμορφώνουν ένα σκηνικό χαρούμενης, ανέμελης και χαλαρής ατμόσφαιρας και ζωής (Stathatos, 1996). Είναι, όμως, αυτό το ελληνικό νησιωτικό τοπίο που θέ-

λουμε να προωθήσουμε; Οι δυνατότητες της ελλαδικής νησιωτικής –και όχι μόνον– χώρας για αειφόρο, τοπικά ευεργετικό τουρισμό είναι άπειρες, λόγω της πληθώρας μικροκλιμάτων και (μικρο-) οικοσυστημάτων, βαριάς και βαθιάς ανθρώπινης και πολιτισμικής κληρονομιάς και τεράστιας τοπιακής ποικιλότητας της χώρας μας.

Πέρα από τη γενικότερη στροφή σε περισσότερο ήπιες, πράσινες, αειφόρες μορφές τουρισμού, λόγω και της κλιματικής αλλαγής, παγκόσμιες σύγχρονες τάσεις στον τουρισμό συντείνουν και στη μέριμνα για ανθρώπινη ασφάλεια και ενσυνείδητη συμπεριφορά στους προορισμούς. Ακόμη, ποια είναι τα μαθήματα που μπορούμε να εξαγάγουμε από τη σημερινή δοκιμασία της ελληνικής οικονομίας και του τουρισμού από την πανδημία του COVID-19; Τι μας επιύλασαν η οικονομική ύφεση και η πανδημία για το μέλλον των ελληνικών νησιών; Η ύφεση ενέτεινε ακόμη περισσότερο την εξάρτηση της οικονομίας των περισσότερων ελληνικών νησιών από τα έξω, ενώ η πανδημία τα έπληξε επιπλέον ιδιαίτερα στον τομέα του τουρισμού. Τα τεράστια κολλήματα στην εποχική και περιφερειακά πολωμένη ελληνική τουριστική ανάπτυξη, αλλά κυρίως η μονοκαλλιέργεια του τουρισμού έβλαψαν πολύ σοβαρά την ελληνική οικονομία. Αυτά είναι ίσως και τα σοβαρότερα προβλήματα που καλείται να αντιμετωπίσει η μελλοντική ανάπτυξη του τουρισμού στη χώρα μας, και ως προς την οποία διαφαίνεται η ανάγκη για πολύ περισσότερο εστιασμένη έρευνα σε συναφή ερευνητικά ερωτήματα και εμπειρικά προβλήματα.

4. Η εμπειρική έρευνα και η μέθοδος των σεναρίων

Η εμπειρική επιτόπια έρευνα διερευνά την τουριστική ανάπτυξη στα αγροτικά τοπία της Λέσβου, σύμφωνα με τις αντιλήψεις και απόψεις συναφών τοπικών εταίρων ειδικού ενδιαφέροντος (stakeholders) τοπίου και τουρισμού. Η διερεύνηση αυτή διεκπεραιώθηκε με συνεντεύξεις σε βάθος και τη χρήση σεναρίων που προκύπτουν από τις πιθανές αλληλεπιδράσεις μεταξύ δύο σύνθετων μεταβλητών, α) της κατανάλωσης τοπιακών πόρων και β) των συνεπειών της για τον τουρισμό. Τα ευρήματα της εμπειρικής έρευνας συντέειναν στη σύσταση συγκεκριμένων μελλοντικών σεναρίων για τις

προοπτικές ανάπτυξης του τουρισμού στα αγροτικά τοπία της Λέσβου. Η εμπειρική αυτή έρευνα απετέλεσε τμήμα μιας ευρύτερης συγκριτικής ερευνητικής συνεργασίας μεταξύ Ιταλίας και Ελλάδας επάνω σε αγροτικά τοπία αναβαθμίδων (Terkenli κ.ά., 2018).

Η επιλογή της προσέγγισης των ερευνητικών ερωτημάτων με τη βοήθεια σεναρίων έγινε με στόχο τη διερεύνηση ρεαλιστικών μελλοντικών εναλλακτικών δυνατοτήτων εξέλιξης της διαχείρισης του τουρισμού και του τοπίου, σε αειφόρο, συμμετοχική και ολοκληρωμένη βάση. Η προσέγγιση αυτή χρησιμοποιείται κυρίως στο σχεδιασμό (Van den Berg και Veeneklass, 1995· Wollenberg κ.ά., 2000· Tress και Tress, 2003). Οι Van den Berg και Veeneklass ορίζουν τα σενάκια ως «την περιγραφή της υφιστάμενης κατάστασης, μιας πιθανής ή επιθυμητής μελλοντικής κατάστασης και μιας σειράς γεγονότων τα οποία θα μπορούσαν να οδηγήσουν από την υφιστάμενη σε αυτή τη μελλοντική κατάσταση» (Tress και Tress, 2003: 162). Σύμφωνα με τη Makhzoumi (2017: 230-231), «το αρχικό σημείο της σκέψης για δόμηση σεναρίων βρίσκεται στη δυνατότητα συνδυασμού πολλών παραγόντων με πολύπλοκους τρόπους, ώστε να δημιουργηθούν μη αναμενόμενα μέλλοντα, σημείο εκκίνησης του σχεδιασμού βάσει σεναρίων». Ο σχεδιασμός (χωρικός, τοπιακός, τουριστικός κ.λπ.) βάσει σεναρίων συνίσταται στη δημιουργία ενός πλαισίου διαμόρφωσης και οπτικοποίησης ευέλικτων, μακρόπνοων σχεδίων ανάπτυξης, εφαρμόσιμων ιδιαίτερα υπό το καθεστώς προκλήσεων μελλοντικών αλλαγών, αναγνωρίζοντας τη «ματαιότητα μιας γραμμικής ανάλυσης μονής κατεύθυνσης, και επιλέγοντας μια προσέγγιση ευρύτερη και δυναμική, που λαμβάνει υπόψη της μια σειρά επιρροών», αποφεύγοντας έτσι την αμφιλεγόμενη πρακτική των εκτιμήσεων και στατιστικών προβολών στο μέλλον (Makhzoumi, 2017: 230-231). Υπάρχουν διάφορες προσεγγίσεις βάσει σεναρίων (Alcamo και Ribeiro, 2001), οι οποίες πάντως όλες χαρακτηρίζονται από έναν εμπροσθοβαρή μελλοντικό προσανατολισμό προς μια επιθυμητή κατεύθυνση, με έμφαση «στη διεργασία δημιουργίας αυτού του... μέλλοντος, παρά στο ίδιο το... μελλοντικό αποτέλεσμα» (Jørgensen κ.ά., 2015: 53).

Στην έρευνα αυτή επιλέχθηκε η μέθοδος των σεναρίων για την καταγραφή και αξιολόγηση εκτιμήσεων και απόψεων των σχετικών εταίρων ειδικού ενδιαφέροντος (stakeholders), με στόχο μια πιο διεισδυτική κα-

τανόηση της κατάστασης και περισσότερο συνοπτική και αποτελεσματική συζήτηση των προκλήσεων που αυτή εμπεριέχει. Οι stakeholders δεν αξιολόγησαν προδιαγεγραμμένα σενάρια, αλλά συμμετείχαν και συνέβαλαν στη δημιουργία τους, ως ένα πρώτο βήμα σε μια συμμετοχική διαδικασία εκ των κάτω προς τα άνω. Ο στόχος της μεθοδολογικής αυτής προσέγγισης επιτυγχάνεται με επιτόπια έρευνα με τη βοήθεια συνεντεύξεων σε βάθος με τους επιλεγμένους πληροφοριοδότες-κλειδιά σχετικά με τους τρέχοντες και αναμενόμενους μελλοντικούς αλληλοσυσχετισμούς τουρισμού και τοπίου, στην περιοχή τους. Η έρευνα έλαβε χώρα στο νησί της Λέσβου με ημιδομημένα ερωτηματολόγια συνεντεύξεων (Πίνακας 1), με έμφαση σε δύο μεταβλητές: στους τοπιακούς πόρους του νησιού και στις προκλήσεις/συνέπειες του τουρισμού στο αγροτικό τοπίο, καθώς επίσης στους τρόπους με τους οποίους αυτές οι δύο μεταβλητές αλληλοδιαπλέκονται σε διακριτά μελλοντικά σενάρια για την περιοχή. Η επιλογή των πληροφοριοδοτών-κλειδιά (stakeholders) στηρίχθηκε σε ένα συνδυασμό παραμέτρων σχετικών με την άμεση εμπλοκή τους στο λεσβιακό τοπίο και την υψηλή τους θέση στον οργανισμό ή εταιρεία που εκπροσωπούσαν, ώστε να προσφέρουν όσο το δυνατόν αντιπροσωπευτικότερες απόψεις και εκτιμήσεις των φορέων αυτών. Συγκεκριμένα, επιλέχθηκαν α) αγρότες ή εκπρόσωποι αγροτικών ενώσεων/συνεταιρισμών, β) επιχειρηματίες του τουρισμού ή εκπρόσωποι συναφών ενώσεων/θεσμών, γ) εκπρόσωποι δημόσιων αρχών (τοπικών ή περιφερειακών κ.λπ.) και δ) εκπρόσωποι ΜΚΟ ή άλλων τοπικών ενώσεων/συνλόγων κ.λπ.

B) ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΤΟΠΙΩΝ

7. Παρακαλώ, βαθμολογείστε (με X στα κουτάκια) τα παρακάτω χαρακτηριστικά των τοπίων του νησιού σας:

υποβαθμισμένο	☐	☐	☐	☐	☐	υψηλής ποιότητας
εγκαταλειμμένο	☐	☐	☐	☐	☐	υπερ-εκμεταλλευμένο
φυσικό	☐	☐	☐	☐	☐	ανθρωπογενές
σύγχρονο	☐	☐	☐	☐	☐	παραδοσιακό
αγροτικό	☐	☐	☐	☐	☐	αστικό
ρυπασμένο	☐	☐	☐	☐	☐	μη ρυπασμένο
απομονωμένο	☐	☐	☐	☐	☐	διασυνδεδεμένο
παραγωγικό	☐	☐	☐	☐	☐	μη παραγωγικό
μονο-λειτουργικό	☐	☐	☐	☐	☐	πολυ-λειτουργικό
ελκυστικό στους τουρίστες	☐	☐	☐	☐	☐	μη ελκυστικό στους τουρίστες
άλλο (εξηγήστε)	☐	☐	☐	☐	☐	άλλο (εξηγήστε)

Συνολικά, διεξάχθηκαν 8 συνεντεύξεις με εταίρους ειδικού ενδιαφέροντος, οι οποίοι εκπροσώπησαν τον αγροτικό συνεταιρισμό Σκαλοχωρίου και Ανεμώτιας (Συμβούλιο Σκαλοχωρίου και Αγροτικός Σύλλογος Ανεμώτιας), το τουριστικό γραφείο της Περιφέρειας Β. Αιγαίου, τους Τουριστικούς Πράκτορες Λέσβου και το Διοικητικό Συμβούλιο του ΗΑΤΤΑ, τον Δήμο Ερεσού-Άντισσας και το Δήμο Καλλονής), καθώς και τοπικές ΜΚΟ, όπως την εταιρεία κοινωνικού συνεταιρισμού ΜΟΔΟΥΣΑ, το Πνευματικό Κέντρο Καλλονής, τους «Πράσινους» Λέσβου και τη Φωτογραφική Λέσχη Μυτιλήνης.

A) ΓΕΝΙΚΕΣ ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Πώς θα περιγράφατε το/τα αγροτικό/ά τοπίο(α) του νησιού;
2. Ποιες είναι οι αξίες αυτών των τοπίων, σύμφωνα με τη δική σας γνώμη, και με τη θέση του οργανισμού/φορέα κ.λπ. σας;
3. Ποια είναι τα κύρια προϊόντα και οι κύριες υπηρεσίες που προσφέρουν;
4. Ποιες μορφές τουρισμού σχετίζονται με τα αγροτικά αυτά τοπία στο νησί σας;
5. Ποιος είναι ο δικός σας ρόλος στη διαχείριση και αλλαγή αυτού/ών του/των τοπίου/ων;
6. Ποιες άλλες δραστηριότητες, εκτός από τον τουρισμό, σχετίζονται με τα τοπία αυτά στο νησί;

Γ) ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΓΙΑ ΤΟ ΤΟΠΙΟ

8. Παρακαλώ, βαθμολογείστε (με Χ στα κουτάκια) τα παρακάτω χαρακτηριστικά του τουρισμού στα αγροτικά τοπία του νησιού σας:

μαζικός	ο	ο	ο	ο	ο	ήπιος
συμβατικός («ήλιος-θάλασσα»)	ο	ο	ο	ο	ο	εναλλακτικός (αγροτουρισμός, οικοτουρισμός, κ.λπ.)
ημεδαπός	ο	ο	ο	ο	ο	αλλοδαπός
μη συμμετοχικός	ο	ο	ο	ο	ο	συμμετοχικός (στα τοπικά)
τοπικά διαχειριζόμενος	ο	ο	ο	ο	ο	εξωτερικά (παγκοσμίως) διαχειριζόμενος
άλλο (εξηγήστε)	ο	ο	ο	ο	ο	άλλο (εξηγήστε)

9. Σύμφωνα με τη γνώμη και την εμπειρία σας, ποιες είναι οι συνέπειες του τουρισμού στους παρακάτω τομείς του τοπικού κοινωνικο-οικονομικού συστήματος;

- i) τοπική οικονομία
- ii) κοινωνία και πολιτισμός
- iii) διαχείριση χρήσεων γης και χωρικός σχεδιασμός

10. Ποια χαρακτηριστικά του τοπίου επηρεάζουν τον τουρισμό και πώς;

11. Ποια είναι τα ισχυρά και ποια τα ασθενή σημεία αυτών των τοπίων, όσον αφορά την επιθυμητή μελλοντική τουριστική τους ανάπτυξη;

12. Ποιες οι ευκαιρίες και ποιες απειλές/κινδύνους διαβλέπετε σε μια τέτοια επιθυμητή μελλοντική τουριστική ανάπτυξη;

Δ) ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΑ ΣΕΝΑΡΙΑ

13. Υπάρχει μέλλον για τον τουρισμό σε αυτές τις περιοχές αγροτικών τοπίων και ποιο/πώς; Παρακαλώ, παραθέστε τις απόψεις σας για μελλοντικά σενάρια τουρισμού στα αγροτικά τοπία του νησιού σας: σήμερα, σε 10 χρόνια και σε 25 χρόνια.

14. Ποιες πρακτικές θα ήταν ιδανικές και θα θέλατε να δείτε να αναπτύσσονται και να εφαρμόζονται για αυτά τα συγκεκριμένα τοπία;

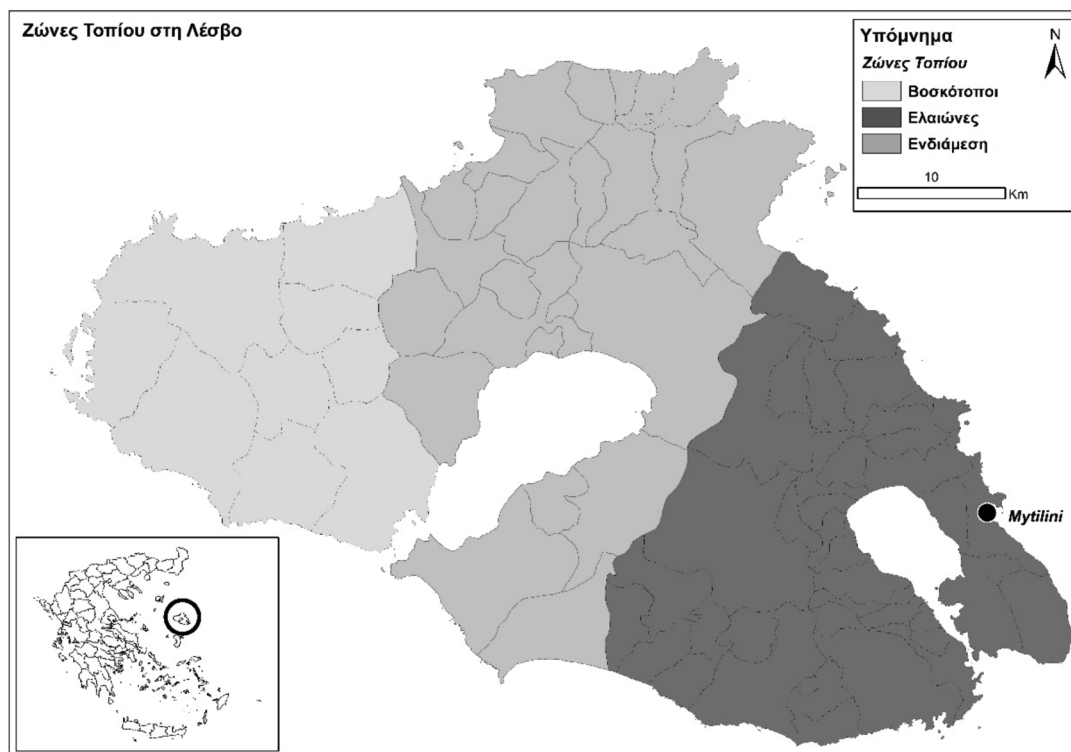
15. Μήπως υπάρχει τίποτα άλλο που θα θέλατε να προσθέσετε;

5. Η περίπτωση των αγροτικών τουριστικών τοπίων της Λέσβου

5.1 Η Λέσβος των υποτιμημένων και υπο-ανεπτυγμένων τουριστικών πόρων και προοπτικών

Στο ΒΑ Αιγαίο, με έκταση 1.632 χμ² και 320 χμ ακτογραμμής, η Λέσβος (Χάρτης 1) είναι το τρίτο μεγαλύτερο νησί του Αιγαίου, με οικονομία που βασίζεται στον πρωτογενή τομέα, και ένα μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού της στο εμπόριο, τις δημόσιες υπηρεσίες και τον τουρισμό.

Η Λέσβος χαρακτηρίζεται από κλίμα μεσογειακό και ποικιλία γεωλογικών/γεωμορφολογικών ενοτήτων, κλιματικών συνθηκών και τοπίων ημι-φυσικής δασώδους και θαμνώδους βλάστησης και αγροτικής γης. Οι σημαντικότερες αγροτικές χρήσεις γης της Λέσβου, και εκείνες στις οποίες αντιστοιχεί ο όρος «αγροτικά τοπία» σε αυτήν την εργασία, συνίστανται σε ελαιώνες (Εικόνα 1) και βοσκοτόπια (Kizos και Koulouri, 2006). Οι αλλαγές στις χρήσεις γης οφείλονται κατά κύριο λόγο σε ανθρώπινες δραστηριότητες και παρεμβάσεις στο χώρο, όπως τη μεγάλη εξάπλωση οικισμών σε βάρος καλλιεργήσιμης γης, ανάπτυξη μεταφορικών υποδομών, πυρκαγιές, υποβάθμιση και αποψίλωση της βλαστικής κάλυψης, εισχώρηση καλλιεργειών σε ζώνες φυσικής βλάστησης, εγκατάλειψη της γης, υπερβόσκηση και εμφάνιση σοβαρής εδαφικής διάβρωσης που οδηγεί σε φαινόμενα ερημοποίησης (Εικόνα 2). Η αργή αλλά σταθερή στροφή σε τουριστικής φύσης δραστηριότητες και η επακόλουθη εξάπλωση σχετικών υποδομών έχει σημαντικές συνέπειες για την οικονομία του νησιού, οδηγώντας σε αύξηση της αστικοποίησης,

Χάρτης 1. Ζώνες των τοπίων της Λέσβου. Πηγή: Θανάσης Κίζος

σε πολύπλοκα σχήματα συνύπαρξης με τη γεωργία (Marathianou κ.ά., 1999).

Το αγροτικό της τοπίο καλλιεργείται από τη Νεολιθική εποχή. Σήμερα, 80% του δυτικού τμήματος του νησιού, 92% του ανατολικού και 86% του ενδιάμεσου μέρους του νησιού καλύπτονται από αναβαθμίδες (πεζούλες ή «σέτια» κατά τον Μάκη Αξιώτη, προσωπική επικοινωνία) (Kizos και Koulouri, 2006: 335). Ο αριθμός, όμως, των αγροτικών εκμεταλλεύσεων του νησιού έχει συρρικνωθεί σημαντικά τις τελευταίες δεκαετίες (20% ετησίως από το 1971 έως το 2001, Kizos και Koulouri, 2006: 333), λόγω της συνεχούς αγροτικής εξόδου, παρά το γεγονός ότι οι αγροτικές ασχολίες παραμένουν ιδιαίτερα σημαντικές ως προς το εισόδημα και την απασχόληση που δημιουργούν, και μάλιστα στις αγροτικές περιοχές. Η ελαιοκαλλιέργεια τείνει να δημιουργήσει ένα ομοιογενές αγροτικό τοπίο χαρακτηριστικό της Λέσβου και αδιάρρηκτο τμήμα της τοπιακής της ταυτότητας, με τους περισσότερους ελαιώνες σε μικρά, λοφώδη ή (ημι)ορεινά αγροτεμάχια (Εικόνα 3).

Ο τουρισμός στη Λέσβο λειτουργεί κυρίως μέσω μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων και ξενοδοχείων και

χαρακτηρίζεται από μια προσκόλληση στο μοντέλο του ηλιотροπικού τουρισμού (Σπιλάνης, 2016). Παρά την ποικιλότητα των φυσικών και πολιτισμικών/πολιτιστικών της πόρων, η Λέσβος έχει περιορισμένη και εποχική τουριστική δραστηριότητα χαμηλών εισοδημάτων, ανεπαρκείς υποδομές και πτωχή ποιότητα υπηρεσιών, και η οποία πλήττεται σήμερα ακόμη περισσότερο από τη δυσβάσταχτη για το νησί προσφυγική κρίση. Ο τουρισμός και η αγροτική ανάπτυξη δεν στηρίζονται επαρκώς σε μια ολοκληρωμένη στρατηγική ανάπτυξη και προσέγγιση της αγροτικής της πολιτικής και marketing των αγροτικών της προϊόντων, του ορθού χωρικού σχεδιασμού και περιβαλλοντικής προστασίας και διαχείρισης, αξιοποίησης/branding των πόρων της και ποιότητας ζωής των κατοίκων και επισκεπτών της (Pavlis, 2017).

5.2 Τοπιακοί πόροι και αξίες και τύποι τουρισμού

Παρότι οι περισσότεροι/ες συμμετέχοντες/ουσες στην εμπειρική αυτή έρευνα θεωρούσαν σημαντικό το αγροτικό τοπίο της Λέσβου, δεν ήταν σε θέση να αναγνωρίσουν το σύνολο των πόρων και υπηρεσιών που αυτό

Εικόνα 1. Ελαιώνας κεντρικής Λέσβου. Πηγή: Θεανώ Σ. Τερκενλή

προσφέρει στον τουρισμό και ευρύτερα στην κοινωνία, με εξαίρεση τον εκπρόσωπο της ΜΟΔΟΥΣΑ που υπεισιήλθε ακόμη και στις πνευματικές, μυθολογικές και αισθητικές παροχές του τοπίου αυτού. Συγκεκριμένα, οι απαντήσεις των ερωτώμενων κυμαίνονταν από πολύ θετικές έως πολύ αρνητικές. Για παράδειγμα, παρότι τα τοπία αυτά είναι ομολογουμένως σε καλή κατάσταση (κατά τον πληροφωριόδοτη των «Πράσινων»), ένας πρώην δήμαρχος τόνισε ότι κανείς δεν ενδιαφέρεται για αυτά, καθότι θεωρούνται ως εγκαταλειμμένα τοπία. Τα κύρια προϊόντα τους, όπως απαριθμήθηκαν στις συνεντεύξεις, είναι το ελαιόλαδο, οι ελιές, τα οπωροκηπευτικά και λιγότερο το κρασί, ενώ οι υπηρεσίες που προσφέρουν αναφέρθηκαν κυρίως ως οικολογικές και αγροτικές, με μια μικρή νύξη και στις αναψυχικές, από τον εκπρόσωπο των «Πράσινων».

Όσον αφορά τον τουρισμό στα αγροτικά τοπία της Λέσβου ειδικότερα, δύο ερωτώμενοι απάντησαν ότι δεν υπάρχει (ένας εκπρόσωπος αγροτικής ένωσης και ένας πρώην δήμαρχος αυτών των περιοχών). Οι δυνατότητες για αγροτουρισμό, οικοτουρισμό και διάφορες άλλες μορφές θεματικού τουρισμού ειδικών ενδιαφερόντων (π.χ. παρατήρηση πουλιών, θρησκευτικός τουρισμός και προσκυνήματα) υποστηρίχθηκαν ιδιαίτερα,

Εικόνα 2. Αγροτικό τοπίο της δυτικής Λέσβου. Πηγή: Θεανώ Σ. Τερκενλή

Εικόνα 3. Αγροτικό τοπίο της ανατολικής Λέσβου. Πηγή: Θεανώ Σ. Τερκενλή

αν και δεν έχουν ακόμη αξιοποιηθεί – με μικρή εξαίρεση δύο πρόσφατες πρωτοβουλίες. Ο εκπρόσωπος των «Πράσινων» και της Φωτογραφικής Λέσχης της Μυτιλήνης αποτίμησε πολύ θετικά τις πιθανότητες τα τοπία αυτά να προσελκύσουν και τους συμβατικούς επισκέπτες ηλιοτροπικού τουρισμού. Ο εκπρόσωπος, όμως, των τουριστικών πρακτόρων Λέσβου τοποθέτησε αυτή την προοπτική στον εξής προβληματισμό: «πιθανόν αγροτουρισμός, αλλά οι αγροτουριστικές επιχειρήσεις που έχουν μέχρι τώρα αναπτυχθεί κάθε άλλο παρά το επέτυχαν [...] Θα μπορούσαν, όμως, να υπάρξουν πραγματικά αγροτουριστικά προϊόντα και υπηρεσίες εδώ, αλλά οι άνθρωποι δεν έχουν οράματα για το μέλλον και εστιάζουν μόνον στο γρήγορο, βραχυπρόθεσμο κέρδος». Γενικότερα, οι εργασίες και παροχές αυτών των τοπίων φαίνεται να είναι δραστηριότητες του πρωτογενούς τομέα (συμπεριλαμβανόμενης και της κτηνοτροφίας, κάποιας ξύλευσης και υποτυπώδους μεταποίησης αγροτικών προϊόντων) με μικρή παρουσία κάποιων κατασκευαστικών εργασιών και αναψυκτικών δραστηριοτήτων.

5.3 Συνέπειες του τουρισμού στο νησί

Καθώς δεν έχουν ακόμη ουσιαστικά αναπτυχθεί καθόλου θεματικές μορφές τουρισμού στο νησί (παρά την αυθόρμητη, για παράδειγμα, ανάπτυξη θρησκευτικού και περιπατητικού τουρισμού/οικοτουρισμού), «μέχρι στιγμής ο τουρισμός έχει μικρές επιπτώσεις στη Λέσβο και ελάχιστες για την πόλη της Μυτιλήνης» (πρώην δή-

μαρχος). Για την ακρίβεια, ο τουρισμός στη Λέσβο δρα συμπληρωματικά προς άλλες δραστηριότητες που δημιουργούν εισόδημα για τον τοπικό πληθυσμό, παρότι, σε ορισμένες περιπτώσεις, αντιπροσωπεύει και το μοναδικό εισόδημα. Ωστόσο, ορισμένοι ερωτώμενοι είχαν επιφυλάξεις επίσης και για την περίπτωση ανάπτυξης μαζικού τουρισμού, που βλέπουν, σύμφωνα και με άλλον πρώην δήμαρχο, αρνητικά για την τοπική κοινωνία και οικονομία. Βέβαια, δεν προβλέπεται από καμία πλευρά ο μαζικός τουρισμός ως μια ρεαλιστική πιθανότητα για την αγροτική Λέσβο, ενώ η όλη προοπτική πιθανών μελλοντικών επιπτώσεων της τουριστικής ανάπτυξης τίθεται εύγλωττα από τον εκπρόσωπο των «Πράσινων» ως εξής: «Προφανώς, ο τουρισμός συνεισφέρει οικονομικές προσόδους στην τοπική κοινωνία, είτε άμεσα είτε έμμεσα, δημιουργώντας απασχόληση, ευτυχώς, όμως, δεν έχει ποτέ καταστεί μαζικός στη Λέσβο, οπότε δεν υπάρχουν αρνητικές επιπτώσεις του στο τοπίο. Η παρουσία τουριστών στο νησί έχει κάνει περισσότερο ανοιχτόμυαλους τους ντόπιους, αλλά όχι ακόμη αρκετά. Επειδή αντιπροσωπεύει “εύκολο χρήμα”, καθίσταται αρνητικός για το κοινωνικό πρόσωπο και την προσωπική καλλιέργεια κάποιων ανθρώπων. Αλλά η κουλτούρα μας δεν έχει επηρεαστεί ιδιαίτερα, διότι ο τουρισμός στο νησί είναι μικρής έντασης – παρομοίως, οι πιέσεις του τουρισμού στις χρήσεις γης υπήρξαν μικρές». Αντίστοιχα, όσον αφορά τις τουριστικές επιπτώσεις στο χωρικό σχεδιασμό και τις χρήσεις γης του νησιού, σύμφωνα με τον εκπρόσωπο των τουριστικών πρακτόρων Λέσβου «η ιστορία εδώ είναι θλιβερή, δεν υπάρχει τίποτα: θα έπρεπε να υπήρχε σχεδιασμός και [για...] την αστική ανάπτυξη, λαμβάνοντας υπόψη καλές πρακτικές από αλλού», ενώ η βελτίωση του οδικού δικτύου και απαγορευτικά όρια στη βόσκηση επίσης αναφέρθηκαν ως αναγκαία μέτρα προς αυτήν την κατεύθυνση.

5.4 Ισχυρά και αδύναμα σημεία, ευκαιρίες και κίνδυνοι

Η άποψη του εκπροσώπου της περιφέρειας ήταν ότι όλα ανεξαιρέτως τα στοιχεία του τοπίου μπορούν δυνητικά να επηρεάσουν τον τουρισμό. Επιπρόσθετα, «τα περισσότερα από τα αγροτικά τοπία του νησιού είναι ορατά και προσβάσιμα από το οδικό του δίκτυο, πράγμα που αποτελεί και θετικό και αρνητικό σημείο για αυτά». Μια μεγάλη σειρά θετικών σημείων για μια

τουριστική ανάπτυξη που συναρτάται με το τοπίο της Λέσβου αναφέρθηκε από σχεδόν όλα τα άτομα που συμμετείχαν στην έρευνα. Εξαιρέση αποτέλεσε μόνον μια αρνητική άποψη ενός πρώην δημάρχου του νησιού για το σύνολο των τοπίων αυτών, κυρίως λόγω της εγκατάλειψής τους, ο οποίος υποστήριξε ότι «μόνον παραλίες και δευτερευόντως κάποια μονοπάτια μπορούν να αποτελέσουν πόλους τουριστικής ελκυστικότητας». Τόσο φυσικές όσο και ανθρωπογενείς διαστάσεις των τοπίων αυτών αναφέρθηκαν μεταξύ των θετικών τους πλευρών, και συγκεκριμένα η ποικιλότητα, αισθητική αρμονία, εκπληκτική γεωμορφολογία, περιβαλλοντική ποιότητα, παροχή τοπικών προϊόντων, ο πολιτισμός και η παράδοση και η σπάνια βιοποικιλότητά τους. Ο εκπρόσωπος της ΜΟΔΟΥΣΑ περιέγραψε συνοπτικά τις αδυναμίες των τοπίων αυτών ως παράγοντες έλξης τουρισμού στο νησί, με έμφαση στη μερική ή ολική εγκατάλειψή τους, μείωση των αγροτικών πρακτικών και παραγωγής, προβλήματα εμπορίου του ελαιόλαδου, εκτός σχεδίου δόμηση και αισθητική ρύπανση του περιβάλλοντος, σκουπίδια, έλλειψη διαχείρισης/ελέγχου/marketing/branding για τα τοπία της Λέσβου, κ.λπ.

Αναφερόμενος στην υφιστάμενη κατάσταση των πραγμάτων, ο εκπρόσωπος των τουριστικών πρακτόρων υποστήριξε ότι οι επισκέπτες που έρχονται σήμερα στο νησί έρχονται συνειδητά, καθότι το τοπίο της Λέσβου αυτό καθαυτό σαφώς επιδρά στον τουρισμό, αντίστοιχα προσελκύοντας τουρίστες. Ένας δήμαρχος αγροτικής περιοχής και εκπρόσωπος αγροτικής ένωσης κατονόμασε τα τοπία αυτά ως «παρθένα» με την έννοια του αγνού/ανέγγιχτου και «παραδοσιακού», ενώ ένας πρώην δήμαρχος, αναφερόμενος κατά κύριο λόγο στις πεζούλες, κατέθεσε ότι χαρακτηρίζονται από μια μοναδική αρχιτεκτονική τοπίου, και χαρακτηρίζουν το τοπίο του ελαιώνα της Λέσβου. Τέλος, όσον αφορά τις μελλοντικές δυνατότητες/ευκαιρίες αλλά και απειλές/προκλήσεις που αντιμετωπίζουν τα τοπία αυτά, ένας πρώην δήμαρχος τόνισε ότι «μπορούμε να τα καταφέρουμε, αλλά χρειαζόμαστε οικονομική υποστήριξη για την ανάπτυξη ήπιου τουρισμού στο νησί (π.χ. της τάξης των €200.000 για 1.000 εκτάρια)». Γενικά, οι ερωτώμενοι ισχυρίστηκαν ότι βλέπουν μόνο θετικές προοπτικές, κάτω από συνθήκες ήπιου και βιώσιμου τουρισμού, και καθόλου απειλές ή κινδύνους. Ο εκπρόσωπος του αγροτικού συνεταιρισμού ήταν απαι-

σιόδοξος για το μέλλον, λόγω της διαδεδομένης υποβάθμισης του τοπικού πολιτισμού και των παραδόσεων, υπογραμμίζοντας ότι οποιεσδήποτε πρωτοβουλίες τείνουν να αναληφθούν γίνονται από μεγάλες εταιρείες και επιχειρηματίες. Παρ' όλα αυτά, είπε ότι πιστεύει ότι, εάν κινητοποιηθούν οι ίδιοι οι αγρότες και οι αγροτικοί ή αγροτουριστικοί συνεταιρισμοί για τα τοπία τους, θα μπορούσαν να υπάρξουν ήπιες μορφές τουρισμού που να βασίζονται στο τοπίο, και ιδιαίτερα εάν, πέρα από την προσωπική τους επένδυση και εργασία, υπάρξει και κρατική οικονομική υποστήριξη για τη διατήρηση του τοπίου, όπως π.χ. είχε συμβεί παλαιότερα για τη συντήρηση των αναβαθμίδων. Πέρα από την εξάρτηση από κρατικούς πόρους και επενδύσεις fast-track, και άλλες απειλές αναφέρθηκαν, όπως η οικονομική ύφεση, πρακτικές διαφθοράς, αγροτική εγκατάλειψη ή και εντατικοποίηση, καθώς και η εκτός σχεδίου δόμηση.

5.5 Μελλοντικά σενάρια σχέση τουρισμού-τοπίου

Κλείνοντας την ανάλυση των απαντήσεων του ερωτηματολογίου, αυτές τέθηκαν υπό μορφή σεναρίων που συνέδεαν τη μελλοντική ανάπτυξη τουρισμού με το αγροτικό τοπίο της Λέσβου και διαπιστώθηκε ότι οι στάσεις των συμμετεχόντων/ουσών στην έρευνα ήταν μοιρασμένες – τουλάχιστον για τα λίγα άτομα που απάντησαν ως προς τα μελλοντικά σενάρια. Ήπιος και βιώσιμος τουρισμός, με ανάπτυξη υποδομών μικρής κλίμακας, θεωρήθηκε ως ένα δυνατό σενάριο από τους/ις περισσότερο αισιόδοξους/ες, που υποστήριξαν ότι ένας τέτοιου τύπου τουρισμός θα μπορούσε να ακολουθήσει μια ανοδική καμπύλη, π.χ. 2.000 άνθρωποι συνολικά θα μπορούσαν εύκολα να φιλοξενηθούν σε καταλύματα στο νησί. Οι περισσότερο απαισιόδοξες απόψεις, αντίθετα, δεν διέκριναν γενικότερα κάποιο μέλλον για τον τουρισμό σε αυτές τις περιοχές. Ενδεικτικά, σύμφωνα με τον εκπρόσωπο για τουριστικά θέματα της περιφέρειας, εάν η ανάπτυξη διεκπεραιωθεί με σωστό τρόπο ώστε να αποφευχθούν καταστροφικές συνέπειες, μόνον ευκαιρίες υπάρχουν ως προς την προβολή του τοπίου και της φύσης της Λέσβου, μέσα από τον τουρισμό και καθόλου απειλές ή κίνδυνοι, π.χ. ευκαιρίες για περιπατητικές διαδρομές με οδηγό ή επιδείξεις τοπικών αγροτικών ασχολιών. Αντίθετα, κατά τον εκπρόσωπο των τουριστικών πρακτόρων Λέσβου, «η Λέ-

σβος δεν μπορεί να αναπτυχθεί πολύ τουριστικά, όπως άλλα ελληνικά νησιά. Δεν υπάρχουν πολλές εύκολα προσβάσιμες παραλίες, μεγάλα ξενοδοχεία δεν πρόκειται ποτέ να χτιστούν, και το μεγαλύτερο τμήμα του νησιού βρίσκεται υπό καθεστώς προστασίας NATURA 2000. Θα πρέπει να πω ότι η εκμετάλλευση του αγροτικού τοπίου της Λέσβου [και των στοιχείων του] είναι μια εξαιρετική ιδέα. Θα μπορούσε να υπάρξει εδώ ήπια τουριστική ανάπτυξη, με bungalows διεσπαρμένα μέσα στο τοπίο, με μικρές πισίνες, μικρής κλίμακας ανάπτυξη, όπου οι τουρίστες επιδιώκουν ηρεμία και ησυχία, καθώς επίσης και αγροτικές εικόνες και ήχους, αλλά δεν πιστεύω ότι αυτό θα συμβεί, καθόσον οι άνθρωποι εδώ δεν έχουν όραμα για το μέλλον».

6. Συζήτηση των ευρημάτων και θεωρητικές προεκτάσεις

Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε στην ερευνητική αυτή εργασία οδήγησε σε μια βαθύτερη κατανόηση του υπό διερεύνηση θέματος, αλλά κατέληξε και σε δυσεπίλυτες δυσκολίες. Από τη μια πλευρά, το θεωρητικό πλαίσιο και η προσέγγιση των σεναρίων φάνηκαν χρήσιμα στην απόδοση και ανάλυση υφιστάμενων και αναμενόμενων συσχετισμών μεταξύ τουρισμού και αγροτικού τοπίου. Από την άλλη πλευρά, οι συμμετέχοντες/ουσες στην επιτόπια έρευνα αντιμετώπισαν δυσκολία στη σκιαγράφηση μελλοντικών αναπαραστάσεων αυτών των συσχετισμών. Δύο ομάδες παραγόντων ευθύνονται, κατά πάσα πιθανότητα, για τα παραπάνω, οι οποίες απομένει να διερευνηθούν σε μεγαλύτερο βάθος με περαιτέρω έρευνα στο μέλλον: α) η επιλογή να μην υπάρξει προκατάληψη των πληροφοριοδοτών-κλειδιά με διάφορα έτοιμα εκ των προτέρων σενάρια και β) ο τρόπος που ζητήθηκαν οι απόψεις τους για μελλοντικά σενάρια τουρισμού στα αγροτικά τοπία του νησιού στο ερωτηματολόγιο.

Τα αποτελέσματα της ερευνητικής μας αυτής εργασίας, δείχνουν ότι, αντίθετα από άλλες περιπτώσεις αγροτικών τοπίων, όπου η έμφαση τίθεται περισσότερο σε πολιτισμικές και αναψυχικές/τουριστικές αξίες και συσχετισμούς (Terkenli κ.ά., 2018), οι απόψεις των εταίρων ειδικού ενδιαφέροντος/πληροφοριοδοτών-κλειδιά σε αυτή την έρευνα χαρακτηρίζονται από μια περισσότερο οικολογική και αγροτική προσέγγιση της σχέσης μελλοντικού τουρισμού και τοπιακών πόρων

της Λέσβου. Συγκεκριμένα, όσον αφορά τα χαρακτηριστικά του λεσβιακού αγροτικού τοπίου (ερώτηση 7), οι συμμετέχοντες/ουσες στην έρευνα τα περιέγραψαν ως καθαρά αγροτικά (αλλά ανθρωπογενή και όχι φυσικά), «παραδοσιακά», «αμόλυντα» και πολυλειτουργικά τοπία, αρκετά παραγωγικά και αρκετά υψηλής ποιότητας, αλλά μάλλον απομονωμένα και ιδιαίτερα εγκαταλειμμένα, παρότι θεώρησαν ότι θα μπορούσαν να προσελκύσουν σημαντικό τουριστικό ενδιαφέρον. Όσον αφορά την αποτίμηση του τουρισμού στα αγροτικά τοπία της Λέσβου (ερώτηση 8), οι συμμετέχοντες/ουσες τον περιέγραψαν ως ιδιαίτερα ήπιο και μάλλον εναλλακτικό (οικοτουρισμό, αγροτουρισμό) που ελέγχεται κυρίως από την τοπική κοινωνία, αλλά πάρα πολύ χαμηλής έντασης, καθότι μόνον λίγοι ξένοι τουρίστες τα επισκέπτονται και οι οποίοι δεν εμπλέκονται σχεδόν καθόλου στις αγροτικές δραστηριότητες αυτές καθεαυτές.

Γενικότερα, λοιπόν, η ανθρώπινη και η τοπική παρουσία τόσο ως προς τη διαμόρφωση και εκμετάλλευση των τοπίων αυτών, όσο και ως προς τη διαχείριση του όποιου υποτυπώδους τουρισμού τους είναι εμφανής και ισχυρή. Οι τοπικές κοινωνίες ελέγχουν τα τοπία αυτά από όλες τις παραπάνω πλευρές, πράγμα που επισημαίνει ιδιαίτερα τη σημασία της στάσης και των ενεργειών τους για τα τοπία αυτά στο μέλλον. Αλλά ο χαρακτήρας τους παραμένει καθαρά αγροτικός, χωρίς ιδιαίτερη αναγνώριση των τουριστικών τους δυνατοτήτων, και μάλιστα εμφανίζονται και πολύ εγκαταλειμμένα ακόμη και από αγροτικής πλευράς. Είναι προφανές ότι τα τοπία αυτά θα μπορούσαν να προσελκύσουν κυρίως ήπιο και εναλλακτικό τουρισμό που ενδιαφέρεται για αυτά ακριβώς τα τοπιακά χαρακτηριστικά και τις συναφείς δραστηριότητες και πρακτικές. Είναι όμως ιδιαίτερα κρίσιμο να αναγνωριστεί και η αξία των τοπίων αυτών ευρύτερα και ως πλαίσιο και υπόβαθρο της όλης επίσκεψης και εμπειρίας όλων των τύπων τουρισμού που έχουν μέχρι τώρα και αυτών που επιδιώκεται να αναπτυχθούν στο μέλλον. Αν μη τι άλλο, το λεσβιακό αγροτικό τοπίο θα αποτελεί πάντα τουριστικό δέλεαρ και δώρο για τους επισκέπτες του, είτε σκόπιμα είτε ευκαιριακά, κατά την περιήγησή τους στο νησί ή μέσω της τουριστικής προβολής και διαφημιστικής βιομηχανίας. Θα παραμένει, όμως, πάντα και σύμβολο/brand/εικόνα της Λέσβου.

Η δόμηση μελλοντικών σεναρίων ως προς τις πιθανές και δυναμικές σχέσεις μεταξύ τουριστικής ανάπτυξης

ξης και αγροτικών τοπιακών πόρων αποδείχθηκε συνολικά δύσκολη, αλλά φάνηκε εφικτή, εφόσον πληρούνται οι τρεις ακόλουθες προϋποθέσεις. Σύμφωνα με τις απόψεις των πληροφοριοδοτών, πρώτα θα χρειαστεί να στηριχθούν οι σχέσεις αυτές σε στέρεες βάσεις χρηματοδότησης και επένδυσης (π.χ. για τη δημιουργία περιπατητικών οδών). Δεύτερον, θα πρέπει να εξασφαλιστεί μακροπρόθεσμη συνεργασία και αναπτυξιακή στρατηγική μεταξύ φορέων τοπικής αγροτικής παραγωγής και φορέων τουρισμού (π.χ. μέσω τοπικών αυτοδιοικητικών δομών). Τρίτον, θα πρέπει να αναγνωριστεί και να διασφαλιστεί ο κοινωνικο-πολιτισμικός ρόλος των ντόπιων αγροτικών κοινωνιών στο διηνεκές, ώστε να προστατευτούν οι εν λόγω τοπικοί πόροι (π.χ. με τη δημιουργία σχολών εκμάθησης της τέχνης των παραδοσιακών λιθοδομών).

Κατά συνέπεια, οι κίνδυνοι και οι απειλές που είναι δυνατόν να επιφέρει αυτός ο τύπος τουρισμού στο τοπίο αποτιμώνται ως περιορισμένοι και διατυπώνονται κυρίως ως κάποια περιβαλλοντική υποβάθμιση ή πιθανόν και τυποποίηση/εκχυδαϊσμός του τουριστικού προϊόντος, σε περίπτωση μεγάλης αύξησης του τουρισμού. Ωστόσο, όπως προέκυψε από την επιτόπια έρευνα, δεν αναμένονται να είναι ποτέ εξαιρετικά ανεπτυγμένα τα επίπεδα τουριστικής ζήτησης αλλά και κατανάλωσης, έτσι ώστε να καταλήξουν σε εκτεταμένη καταστροφή των τοπίων αυτών. Επιπρόσθετα, όμως, και οι απολαβές αυτού του τύπου τουρισμού είναι και αυτές περιορισμένες για την πλευρά της τουριστικής προσφοράς. Φαίνεται, πάντως, ότι οι περισσότεροι/ες συμμετέχοντες/ουσες στην έρευνα αυτή προσβλέπουν στη θετική έκβαση ενός τέτοιου μελλοντικού σεναρίου, που βρίσκεται μακράν του άλλου πιθανού σεναρίου της τοπιακής υποβάθμισης από τυχόν υπέρμετρη τουριστική ανάπτυξη, έντονα παρεμβατική στο τοπίο, χωρίς τον κατάλληλο σχεδιασμό και διαχείριση των τουριστικών τοπιακών πόρων.

Εν κατακλείδι, τα ευρήματα της εργασίας αυτής καταδεικνύουν μια τάση γενικής συμφωνίας ως προς τους ρόλους, τις αξίες και τις υπηρεσίες που είναι δυνατόν να προσφέρουν τα τοπία αυτά στην ανάπτυξη του τουρισμού. Η περίπτωση της Λέσβου τοποθετείται συνεπώς στο χάρτη ως ένας τέτοιος τύπος προορισμού, που βρίσκεται ακόμη στο στάδιο της ανακάλυψης (Butler, 1980), κατ' αντιδιαστολή προς πολύ περισσότερο ανεπτυγμένους τουριστικά αγροτικούς προορισμούς στην

Ελλάδα και κυρίως στο εξωτερικό (Terkenli κ.ά., 2019). Η πορεία της ανάπτυξης του τουρισμού της Λέσβου σε συνάρτηση με το αγροτικό της τοπίο είναι δυνατόν να ακολουθήσει διαφορετικά σενάρια στο μέλλον: επιτυχημένα στη βάση ολοκληρωμένου σχεδιασμού και βιώσιμης διαχείρισης, ή λιγότερο επιτυχημένα εάν αγνοηθούν ή υποτιμηθούν οι δυνατότητες μιας τέτοιας ανάπτυξης, ή εάν υπερβούν τις δυνατότητές τους (φέρουσα ικανότητα των προορισμών). Εν πάση περιπτώσει, μέσα από κατάλληλες πρωτοβουλίες που προέρχονται και διαχειρίζονται από την τοπική πλευρά και κοινωνία, μόνον θετικό συνολικό κέρδος και ωφέλεια φαίνεται ότι θα προκύψει για τον ίδιο τον τόπο. Τέτοιες πρωτοβουλίες από κάτω προς τα πάνω θα πρέπει να στοχεύουν σε ήπιο και βιώσιμο τουρισμό που να προσφέρει εναλλακτικές αναψυχικές εμπειρίες και ταυτόχρονα να αποφέρει περιβαλλοντική προστασία, εύρωστη τοπική οικονομία, κοινωνική ευημερία, καθώς επίσης διατήρηση της τοπικής κουλτούρας και της πολιτισμικής κληρονομιάς, μέσα από τη συνέχεια των πολύπλοκων ανθρώπινων δικτύων και ιστοριών των κοινοτήτων αυτών.

7. Συμπερασματικές σκέψεις

Ούτε όλα τα ελληνικά νησιά, ούτε οποιοσδήποτε περιοχές τους ενδείκνυνται για οποιαδήποτε τουριστική ανάπτυξη. Η στάση, γενικότερα, δεν θα πρέπει να είναι η αντίθεση προς όλα τα είδη τουριστικής ανάπτυξης, αλλά προς μια άκριτη χωροθέτηση της οποιαδήποτε, οποτεδήποτε, από οποιοσδήποτε, και υπό οποιοσδήποτε όρους. Για λόγους που εκτέθηκαν παραπάνω, διαφαίνεται μεγάλη η δυνατότητα ανάπτυξης τουρισμού ειδικών ενδιαφερόντων, ειδικών σκοπών και εναλλακτικών ή πράσινων μορφών που θα ελέγχονται και θα καρπώνονται, σε μεγάλο βαθμό, από τις τοπικές κοινωνίες, για τα ελληνικά αγροτικά νησιωτικά τοπία. Στο σχεδιασμό και τη διαχείριση αυτού του τύπου τουρισμού, τόσο από πάνω προς τα κάτω, όσο και από κάτω προς τα πάνω, και όπου το τοπίο πάντα παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο, θα πρέπει να εξασφαλίζεται η σύνδεση του τουρισμού με τους υπόλοιπους παραγωγικούς κλάδους και την τοπική/περιφερειακή οικονομία γενικότερα, αλλά και να επιτυγχάνεται ανακύκλωση των οφελών του τουρισμού στην ευρύτερη τοπική ανάπτυξη –

πέραν της διασφάλισης των πόρων αυτών οι οποίοι προσέλκυσαν τον τουρισμό κατά πρώτο λόγο, αλλά και οι οποίοι αποτελούν διαχρονική κληρονομιά για τον τόπο αυτό.

Κλείνοντας, τοπίο γενικά είναι το συνολικό και συνθετικό περιβάλλον μέσα στο οποίο αναπτύσσεται η οποιαδήποτε τουριστική δραστηριότητα, άρα πολύτιμο και αδιαπραγμάτευτης σημασίας για τον ελληνικό, και όχι μόνον, τουρισμό. Με αυτό τον τρόπο, όμως, ένα τοπίο αποτελεί περισσότερο έναν τρόπο ζωής και ένα συναρθρωμένο σύνολο τρόπων, αντιλήψεων, συναισθημάτων και πρακτικών με τους οποίους οι άνθρωποι συσχετίζονται –πρακτικά/λειτουργικά αλλά και φαντασιακά/συμβολικά– σήμερα και στο παρελθόν, με όλους τους φυσικούς και ανθρωπογενείς πόρους που τους διατίθενται σε ένα τοπίο, όχημα αλλά και σκηνικό της ανθρώπινης ζωής. Και με αυτή την έννοια θα πρέπει να ιδωθεί η σχέση τοπίου και αναψυχής/τουρισμού, στη βάση του πνεύματος της ELC και επιστρατεύοντας την πρωταρχική έννοια του τοπίου στην ευρωπαϊκή ιστορία, ως κοινοτικό πλαίσιο και πόρος ζωής (Olwig, 2019). Η οποία έννοια δεν αποτελεί επίτευγμα της σύγχρονης μόνον ευρωπαϊκής ιστορίας, αλλά κατ' αρχήν της ελληνικής ιστορίας, καθότι η λέξη «τοπίον» ή «τοπήιον» αναφερόταν στην οροθέτηση των ιδιοκτησιακών σχημάτων στο πλαίσιο της κοινοτικής ζωής (Μωραϊτίης, 2015). Αυτή η θέση, αλλά και η πραγμάτωση μιας ουσιαστικής και αμοιβαία ευεργετικής νησο-κεντρικής σχέσης ανθρώπων-τοπίου θα πρέπει να επικρατήσει στις/για τις νησιωτικές μας κοινωνίες, και στον τομέα του τουρισμού. Η ευκαιρία για ένα τέτοιο μέλλον προσφέρεται σήμερα απροσδόκητα ισχυρή, μέσα από τις μεγάλες επερχόμενες δυνατότητες αναδιάρθρωσης της ανθρώπινης κοινωνίας, οικονομίας και του τουρισμού, στη μετά-COVID-19 εποχή, στην Ελλάδα και παγκοσμίως.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Aitchison, C., MacLeod, N. E., & Shaw, S. J., (2000). *Leisure and tourism landscapes: social and cultural geographies*. London: Routledge.
- Alcama, J., & Ribeiro, T., (2001). Scenarios as tools for international environmental assessments. Copenhagen: European Environment Agency.
- Antrop, M., & Van Eetvelde V., (2017). *Landscape Perspectives. The Holistic Nature of Landscape*. Dordrecht: Springer.
- Baldacchino, G., (2004). The coming of age of island studies. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, Vol. 95: 272-283.
- Britton, S. G., (1982). The political economy of tourism in the Third World. *Annals of Tourism Research* 9 (3), 331-58.
- Butler, R. W., (1980). The concept of tourism area cycle of evolution: implications for management of resources, *Canadian Geographer* 24, 5-12.
- Carmichael, B., (1998). *Destinations: Cultural Landscapes of Tourism*. London: Routledge.
- Codaccioni-Meistersheim, A., (1988). Insularite, insularisme, illeite: quelques concepts operatoires. Cahier No1, L'Europe des Isles, Institut du Development des Isles Meditteraneennes (IDIM). Ajaccio: University de Corse Pascal Paoli.
- Cohen, E., (1979). A Phenomenology of Tourist Experiences. *Sociology* 13, 2, 179-201.
- Council of Europe (2000). European Landscape Convention.
- Crouch, D., (1999). *Leisure/Tourism Geographies: Practices and Geographical Knowledge*. London: Routledge.
- Gillis, J., (2004). *Islands of the Mind: How the Human Imagination Created the Atlantic World*. New York: Palgrave-Macmillan.
- Hall, C.M., Williams, A.M., & Lew, A.A., (2014). Tourism: conceptualizations, disciplinarity, institutions, and issues. Στο: Hall, C. M., Williams, A. M. Lew, A. A. (επιμ.): *The Wiley-Blackwell Companion to Tourism*. First Edition. Oxford, John Wiley & Sons, 3-24.
- Jørgensen, K., Clemetsen, M., Thorén K.H. & Richardson, T., (2015). *Mainstreaming landscape through the European landscape convention*. London: Routledge.
- Kizos, T., & Koulouri, M., (2006). Agricultural landscape dynamics in the Mediterranean: Lesvos (Greece) case study using evidence from the last three centuries, *Environmental Science and Policy* 9, 4, 330-342.
- Lorimer, H., (2005). Cultural geography: the busyness of being more-than-representational. *Progress in Human Geography* 29, 1, 83-94.
- Löfgren, O., (1999). *On Holiday: a History of Vacationing*. Berkeley: University of California Press.
- MacCannell, D., (1992). *Empty Meeting Grounds: The Tourist Payers*. London: Routledge.
- Makhzoumi, J., (2017). Scenario planning for traditional Mediterranean rural landscapes on the island of Cyprus. Στο: Pungetti G. (επιμ.): *Island Landscapes. An Expression of European Culture*. London: Routledge, 225-240.
- Marathianou, M., Kosmas C., Gerontidis, S., Detsis, V., (1999). Land-use evolution and degradation in Lesvos (Greece): a historical approach. *Land Degradation and Development*, 11, 1, 63-73.
- Mathewson, K., Mels, T., Terkenli, T.S., Waterman, T., Minca, C., Jones, M., & Olwig, K. R. (2019). The Meanings of Land-

- scape: Essays on Place, Space, Environment and Justice. *The AAG Review of Books*, 7:4, 291-304.
- Olwig, K. R., (2019). *The Meanings of Landscape. Essays on Space, Place, Environment and Justice*. London: Routledge.
- Paterson, M., (2015). 'Set in Stone?' Building a new geography of the dry-stone wall. PhD Thesis. Glasgow: University of Glasgow.
- Pavlis, E. (2017). North Aegean Island landscapes as ecomuseums: the case of Lesvos Island. *Island Studies Journal*, 12 (1), 135-150.
- Rojek, C., & Urry, J., (1997). *Touring Cultures: Transformations of Travel and Theory*. London: Routledge.
- Rose, G., (1996). Geography and the science of observation: the landscape, the gaze and masculinity. Στο: Agnew, J., Livingstone, D. N., Rogers, A. (επιμ.): *Human Geography: an Essential Anthology*. Oxford: Blackwell, 341-350.
- Sancar, F. & Terkenli-Koop T.S., (1995). Proposing a behavioral definition of the 'vernacular' based on a comparative analysis of the behavior settings in three settlements in Turkey and Greece, *Journal of Architectural and Planning Research*, Vol. 12 (12), 141-165.
- Stathatos, J., (1996). *The Invention of Landscape: Greek Landscape and Greek Photography 1870-1995*, Thessaloniki: Camera Obscura.
- Stefanou, J. (2000). The contribution of the analysis of the image of a place to the formulation of tourism policy. Στο: Briassoulis, H. & van der Straaten (επιμ.) *Tourism and the environment*, σ. 229-237. Dordrecht: Springer.
- Terkenli, T. S., (2000). Landscapes of tourism: A cultural geographical perspective. Στο: Briassoulis, H. & van der Straaten (επιμ.) *Tourism and the environment*, σ. 179-202. Dordrecht: Springer.
- Terkenli, T. S., (2001). Towards a theory of the landscape: the Aegean landscape as a cultural image. *Landscape and Urban Planning*, Vol. 57, 197-208.
- Terkenli, T. S. (2014). Landscapes of Tourism. Στο: Lew, A. A., Hall, M. C. και Williams, A. M. (επιμ.): *The Wiley-Blackwell Companion to Tourism*. First Edition, Oxford: John Wiley & Sons, 282-293.
- Terkenli, T. S., Cisani, M., & Castiglioni, B. (2018). Is there a future for tourism in terraced landscapes? A comparative study of landscape resources and tourism consequences in Valtellina (Italy) and Lesvos (Greece), Special Issue in *Annales, Series Historia et Sociologia Terraced Landscapes of the World*, Vol 28 (4), 725-740.
- Terkenli, T. S., Castiglioni, B., & Cisani, M. (2019). The challenge of tourism in terraced landscapes. Στο: Varotto M., Bonardi L., Tarolli P., Agnoletti M. (επιμ.): *World terraced landscapes: history, environment, quality of life*. Dordrecht: Springer.
- Tress, B., & Tress, G., (2003). Scenario visualisation for participatory landscape planning – a study from Denmark. *Landscape and Urban Planning*, 64, 161-178.
- Urry, J., (1990). *The Tourist Gaze: Leisure and Travel in Contemporary Societies*. London: Sage.
- Van den Berg, L.M., & Veeneklaas, F.R., (1995). Scenario building: art, craft of just a fashionable whim? Στο: Schoute, J., Fink, P., Veeneklaas, F.R. & Wolfert, H. (επιμ.): *Scenario Studies for the Rural Environment*, Dordrecht, Kluwer, 11-13.
- Wollenberg E., Edmunds L. & Buck, L. (2000). Using scenarios to make decisions about the future: anticipatory learning from the adaptive co-management of community forests. *Landscape and Urban Planning*, 47, 65-77.
- Wilson, G.A. (2010). Multi-functional 'quality' and rural community resilience. *Trans. Inst. Br. Geogr.* 35, 364-381.
- Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία*
- EURISLES (1997). «Στατιστικοί δείκτες των περιφερειακών ανισοτήτων που σχετίζονται με τη νησιωτικότητα και την περιφερειακότητα», Ελληνική Έκδοση, Μυτιλήνη: Εργαστήριο Τοπικής και Νησιωτικής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Περιβάλλοντος.
- Ιωάννου, Ε., (2018). Το ζήτημα της αυθεντικότητας στον τουρισμό. Τα κλισέ των ελληνικών τουριστικών εικόνων, Μεταπτυχιακή Εργασία στο Π.Μ.Σ. Αρχιτεκτονική & Αστικός Σχεδιασμός, Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πάτρα.
- Μωραΐτης, Κ., (2015). Η τέχνη του τοπίου. [ηλεκτρ. βιβλ.] Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, <http://hdl.handle.net/11419/2621>
- Σπιλάνης, Ι., (2016). Η Περίπτωση του Νοτίου και Βορείου Αιγαίου, Report για το Παρατηρητήριο Αιγαίου για τον Αειφόρο Τουρισμό. Λέσβος: Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Σπιλάνης, Ι., Κίζος, Θ., Κονδύλη, Ι., & Μισαηλίδης, Ν., (2005). Προσπελασιμότητα και Ελκυστικότητα των Νησιών του Αιγαίου, *Αειχώρος* 4 (1): 106-135.
- Διαδικτυακοί τόποι*
- <https://theculturetrip.com/europe/greece/articles/10-reasons-why-you-should-visit-greece-at-least-once-in-your-lifetime>
- <https://www.thetinybook.com/ten-reasons-to-choose-greece-for-next-holidays>